

УКРАЇНСЬКЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Українське релігієзнавство - давня і водночас порівняно молода галузь гуманітарного знання. Давня тому, що сягає своїм корінням ще доби Київської Русі. Саме тоді з'являються писемні твори, в яких з певних конфесійних позицій описуються релігійні процеси на давніх українських теренах. Так, в "Повісті врем'яних літ" говориться про процес запровадження християнства в Русі-Україні, розкривається історичне, психологічне і світоглядне підґрунтя вибору Володимиром Великим віри для свого народу. Молода тому, що не має своєї глибокої професійної традиції і, як окрема сфера наукового знання, починає складатися лише у другій половині ХІХ століття в творчому доробку ідеологів громадівського руху і пов'язана насамперед з іменами М.Драгоманова і О.Потебні. До цього релігієзнавство у нас розвивалося в основному в його богословській формі, не на рівні професійної зайнятості, а як доповнення до дослідження інших проблем суспільного чи духовного життя, дослідження історії України. Воно формувалося переважно в контексті суспільно-політичної і філософської думки України ХVІІ-ХХ століть. Українські мислителі прагнули не просто в загальнотеоретичному плані з'ясувати, що таке релігія, в чому її особливість як духовного явища. В своїх розвідках вони насамперед розкривали її функціональну значимість, роль в національному розвитку України. А оскільки значення різних конфесій християнства в поступі українства було надто суперечливим, то це й зумовило різні оцінки українськими духовниками релігійного феномену, його впливу на процеси національного життя. Зауважимо одначе, що всі вони в той чи інший спосіб прагнули поставити християнство на службу національному розвитку. Якщо Г.Сковорода жадав це втілити через заклик до утвердження кожного, зокрема, в принципах християнського життя, то кирило-мефодіївці висловлювали ідею місійної ролі українства в слов'янському світі. Якщо Т.Шевченко закликав Бога зглянутися на злидні і нещастя рідного йому народу, ладен був навіть проклясти його за бездіяльність і очікування, то І.Франко прагнув підпорядкувати релігію культурному розвитку українства.

Тривалий час у різних публікаціях всіляко утверджувалася думка про домінування в поглядах українських мислителів антирелігійної орієнтації. Проте такі твердження скоріше були даниною офіційній версії про матеріалізм як магістральний напрям людського думання, ніж науковим відтворенням дійсного харак-

теру світоглядних устремлінь суспільної думки України. Українських мислителів всіх часів дійсно відрізняє вільнодумча тенденція, але до відвертої антирелігійності вона доходила подеколи хіба що в творчості М. Драгоманова, І. Франка й Лесі Українки. Що ж стосується попередніх століть, то там вільнодумство виражалося скоріше в формі антиклерикалізму, релігійного скептицизму, інакомисля й індиферентизму, у деякого - пантеїзму.

Становлення релігієзнавчої думки України відбувалося переважно у двох дисциплінарних сферах - філософії релігії та її історії. Але якщо здобуток останньої вже ввійшов у знятому вигляді в науковий обіг сучасного українського релігієзнавства, то думки вітчизняних мислителів з окремих проблем філософії релігії так і залишаються незапрошеними. Ми маємо тут на оці насамперед праці професорів Києво-Могилянської Академії. Причиною цього є те, що цей напрям релігієзнавства в Україні нині лише починає розвиватися як самостійна сфера знання, а праці цих мислителів не перекладені на сучасну українську мову.

За роки тоталітаризму не вийшло у світ жодної праці з історії релігій і історії релігієзнавства в Україні. Окремим фрагментарним дослідженням з цих проблем притаманні класово-заідеологізована упередженість щодо релігії, прагнення розглядати її як акультурне явище, гальмо соціального поступу, духовного розвитку. Їх автори, усвідомлюючи наукову безплідність написаного, звертаються нині із словом свого каяття до тих, хто сприйняв це за істину. Перед релігієзнавчою думкою України стоїть завдання здолати вади цих досліджень, науково відтворити історію релігійного процесу в Українській землі. Методологічними засадами цього можуть слугувати такі дослідницькі принципи, як об'єктивність, історизм, загальнолюдськість, світоглядний плюралізм, позаконфесійність.

Але якщо в роки тоталітаризму видавався щорічно міжвузівський релігієзнавчий збірник, журнал, серія брошур товариства "Знання", існували спеціальні редакції в багатьох видавництвах, з позицій ленінських методологічних установок релігію вивчали спеціальна інституція - філіал Московського Інституту наукового атеїзму, більше десяти вузівських кафедр, декілька сот дослідників з академічних інститутів, вузів, музейних установ, то релігієзнавча наука нині переживає глибоку кадрову кризу. Не більше сотні дослідників працюють професійно в її сфері. Це насамперед Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, утворене в 1991 році завдяки великим організаторським зусиллям члена-кореспондента Академії наук О.Онищенка. Його три відділи - філософії релігії (завідуючий - проф. А.Колодний), історії релігії в Україні (завідуючий - проф. П.Яроцький) і проблем релігійних процесів в Україні (завідуючий - доктор філософії П.Косуха) - об'єднують біля тридцяти науковців, з яких чотири -

доктори і 16 - кандидати наук. Зауважимо, що недавно в проектах скорочення штатів Академії наук значилася й ця по суті єдина активно працююча в Україні релігієзнавча наукова інституція. Синдром закриття її в останні роки чомусь є перманентним, що, зрозуміло, негативно позначається на організації дослідницької роботи. Штати поступово скорочуються, поповнення її складу через аспірантуру Відділення мінімальне. Фінансова скрута вириває молодих, здібних науковців з дослідницької сфери, кидає їх, як це не прикро, в сферу бізнесової діяльності.

Проте, незважаючи на все це, Відділення працює. За останні три роки його співробітниками написані праці “Релігія в духовному житті українського народу” (за ред. А.Колодного), “Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози” (за ред. П.Косухи), “Українська Церква між Сходом і Заходом” (за ред. П.Яроцького), “Українське православ’я: періоди ренесансу і криз” (за ред. П.Яроцького), “Релігієзнавство: предмет, структура, методологія” (за ред. А.Колодного і Б.Лобовика), “Релігійна духовність українця: вияви, постаті, стан” А.Колодний, Л.Филипович), “Релігії дохристиянської доби на українських теренах” (за ред. Б.Лобовика), “Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення” (М.Бабій), “Феномен П.Могили” (за ред. В.Климова), “Митрополит Дмитро Туптало” (В.Климов), “Українське православ’я: розвиток, особливості, вплив на культуру” (О.Саган), “Свята та звичаї українського народу” (В.Сапіга), “Митрополит Іларіон (Огієнко)” (А.Колодний, Л.Филипович, М.Кирюшко). Разом з іншими науковими інституціями нами видані збірники “Історія релігії в Україні”, “Релігія і Церква в контексті реалій сьогодення”, “Петро Могила і сучасність”, “Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу” та ін. Співробітниками Відділення видруковано сотні наукових статей і тез. Праці науковців вже друкуються в закордонних наукових виданнях. Вагомим внеском Відділення у розвиток академічного релігієзнавства є підготовлений ним при участі багатьох науковців з України і зарубіжжя "Релігієзнавчий словник" (45 д.а.), який невдовзі вийде у світ.

В останні три роки Відділення було організатором або співорганізатором 38 наукових конференцій, круглих столів, колоквиумів. Серед них виділяються такі міжнародні наукові форуми, як “Церква і соціальні проблеми” (Львів, 1994), “Релігія і Церква в суспільно-політичному відродженні України” (Київ, 1993), “Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч” (Київ, 1994), “Релігієзнавство як наука і навчальна дисципліна” (Київ, 1993), “Релігія в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення” (Київ, 1995), “Українське православ’я: історія, сучасність, перспективи” (Київ, 1993), “Свобода релігії: практичний аспект

реалізації” (Київ, 1995) та ін. В роботі організованих Відділенням конференцій брали участь науковці з 14 країн світу. В 1995 році чотири науковці Відділення виїздили на наукові конференції в США, Англію, Туреччину, Польщу. Відділення прийнято асоційованим членом в Міжнародну академію свободи релігії і віровизнання. Дійсними членами Нью-Йоркської Академії наук стали А.Колодний і П.Косуха.

Основними науковими темами, над якими працював колектив, були: предмет, методологічні засади і категоріальний апарат релігієзнавства, історія християнства і сучасні релігійні процеси в Україні, нові релігійні течії і культу, релігійна духовність українців тощо. Нині науковці Відділення досліджують природу релігійної духовності і релігійної діяльності, особливості українського християнства, феномен свободи совісті, спадщину видатних українських богословів і релігієзнавців. Продовжується робота над книгами десяти томника "Історія релігії в Україні", чотири з яких в 1996 р. будуть здані у видавництво. Підготовкою до видання вибраних творів митрополита Петра Могили започатковується бібліотечка "Видатні богослови України", а виданням творів діаспорного науковця - знавця томізму В.Олексюка - бібліотечка "Релігієзнавці української діаспори". В стадії завершення робота над академічним підручником "Історія релігії в Україні", пишеться підручник з релігієзнавства.

Відділення є базовою інституцією для Української Асоціації релігієзнавців, Координаційної Ради з релігієзнавчих досліджень Національної Академії наук України. При ньому функціонує єдина в Україні спеціалізована рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій з релігієзнавства. Співробітники Відділення складають основну частку членів науково-консультативної Ради Державного комітету України у справах релігії. Колектив започатковує нині роботу релігієзнавчої секції при Правлінні товариства "Знання" України (голова - проф. П.Яроцький).

Предмет особливої уваги Відділення - підготовка наукових кадрів. Окрім аспірантури у нас для написання докторських і кандидатських дисертацій прикріплено нині біля 20 пошуківців і щороку проходять стажування 5-7 викладачів вузів. Посвідчення Почесного наукового співробітника Відділення одержують дослідники, які співпрацюють з відділами в розробці наших наукових проблем, беруть активну участь в організованих нами конференціях. В 1996 році ними стали професори Степан Ярмусь (Вінніпег, Канада) і Анатолій Глушак (Севастополь, Україна).

Забезпечуючи викладачами релігієзнавчу спеціалізацію в університеті "Києво-Могилянська Академія", Відділення відтак включилося в розробку концепції вищої освітньої релігієзнавчої спеціалізації. Але зауважимо, що ліквідація з чиєсь волі її бака-

лаврського рівня призвела до відтоку здібної молоді в інші спеціалізації, спричинила кризовий стан у підготовці фахівців-релігієзнавців з вищою освітою. В недовзі це негативно позначиться і на наявності кадрів в сфері релігієзнавчої науки.

Про все це інформуються і Кабінет Міністрів, і ВАК, і Міносвіти. Треба усвідомити те, що без відновлення бакалаврського рівня релігієзнавчої освіти заженемо в глухий кут таку важливу галузь гуманітарної науки, як релігієзнавство. Враховуючи необхідність оперативної підготовки і перепідготовки кадрів релігієзнавців, ми зараз працюємо над створенням на базі Інституту філософії Університету гуманітарних знань, релігієзнавчий факультет якого матиме три фахові зорієнтованості - педагогічну, менеджментську і редакторсько-журналістську. Це дасть можливість нам також поставити в організоване русло підготовку наукових кадрів з релігієзнавства, на науковому рівні вирішити питання змісту релігієзнавчої освіти.

Плідними є творчі зв'язки Відділення з Львівським Музеєм історії релігії, в структурі якого діє Інститут релігієзнавства. Разом з Музеєм (директор - В.Гаюк) нами проведено ряд наукових конференцій і круглих столів, зокрема щорічний "Історія релігії в Україні" (1991-1995рр.), видано збірники праць "Релігія в Україні", започатковано серію книг з історії богословської думки. Науковці Музею плідно працюють в дослідженні історії релігії в Україні, урізноманітнюють форми просвітницької роботи з релігієзнавства. Ми підтримуємо поступ колективу Музею до статусу Ставропігійного інституту. Невеличкий релігієзнавчий сектор Інституту політології та національних відносин (завідуючий - проф.М.Рибачук) досліджує проблеми державно-церковних стосунків. Він виступив організатором ряду змістовних релігієзнавчих заходів. Дослідницька група релігієзнавців Інституту українознавства (Львів) зосереджує свою увагу на вивченні історії релігії в Україні, зокрема греко-католицизму (І.Паславський), протестантизму (В.Любащенко).

В системі вищої школи функціонує лише дві релігієзнавчі кафедри - в Національному університеті ім.Т.Шевченка (завідуючий - проф. Ю.Калінін) та в університеті "Києво-Могилянська Академія" (завідуючий - проф. В.Горський) , а також філософсько-богословський факультет в Чернівецькому університеті (декан - проф. М.Сидоренко). В Шевченковому університеті видано підручник "Релігієзнавство" (автори - Ю.Калінін і Є.Харьковщенко), цілий ряд навчально-методичних посібників з різних релігієзнавчих курсів. В НаУКМА добре організована студентська наукова робота з релігієзнавства. Помітною є праця релігієзнавців кафедри культурології - Українського педагогічного університету ім. М.Драгоманова (завідуючий - проф. М.Закович) в

підготовці підручної літератури, організації спеціалізації студентів з релігієзнавства. Полтавський педагогічний інститут (ректор - проф. В.Пашенко) провів ряд конференцій з історії православ'я в Україні. Плідно працюють в своїх інституціях науковці-релігієзнавці проф. А.Глушак (Севастополь), проф. П.Саух (Рівне), доц. А.Гудима (Тернопіль), доц. С.Здіорук (Київ), ст.викл. І.Козловський (Донецьк), проф. П.Лобазов (Одесса), доц. І.Мозговий (Суми), доц. С.Свистунов (Миколаїв), доц. А.Щедрін (Харків).

Проте попри всі здобутки релігієзнавчі дослідження українських науковців характеризує насамперед їх незкоординованість, що призводить, з одного боку, до одночасного дослідження однієї і тієї ж наукової тематики декількома науковцями або науковими групами, а з другого, - абсолютної забутості цілого ряду актуальних наукових тем. Дослідження зорієнтовані переважно на історію християнства в Україні, а історія і природа християнства взагалі в переддень його двохтисячолітнього ювілею, його місце в духовному розвитку людства залишаються ще поза увагою науковців. По суті ніхто в Україні нині не працює у сфері філософії релігії, її феноменології, історіософії, соціології, психології, географії. Релігійний феномен досліджується лише через його зовнішні вияви. Дослідники не проникли в механізм його індивідуального буття. Аналіз сучасних релігійних процесів проводиться часто на рівні апріорних розмірковувань дослідника, а не на основі узагальнення даних, одержаних від проведених за єдиним інструментарієм широкомасштабних соціологічних досліджень. Існує ще певна відчуженість академічного і богословського релігієзнавства. Проблеми буття релігії в світі, церковно-державних і міжконфесійних відносин в українському суспільстві ще часто сприймаються на рівні ділетантських суджень журналістів, фахово не підготовлених державних службовців, рекрутованих подеколи навіть з відставних офіцерів, а то й кораблебудівників чи балерин.

Все це актуалізує питання утворення в Україні академічної наукової установи з релігієзнавства. Вона могла б разом з декількома своїми дослідницькими структурами, зокрема у Львові і Донецьку, "накрити" всі актуальні проблеми релігієзнавчої науки. Важливим є також утворення при Асоціації Релігієзнавців громадської Всеукраїнської інституції релігієзнавчих досліджень, секції якої поєднували б в розробці певних наукових проектів науковців України, які працюють з однієї тематики. Помітну роль у розширенні релігієзнавчих досліджень зіграло б відкриття спеціалізованих кафедр у ряді провідних університетів України. Ми вважаємо, що відповідну кадрову базу для цього мають Одеський, Львівський, Волинський і Харківський університети. На черзі видання ака-

демичних підручників з основних релігієзнавчих дисциплін, Української Релігієзнавчої Енциклопедії, зібрань творів видатних українських богословів і релігієзнавців. Вітчизняними релігієзнавцям потрібно було б мати свій друкований орган (журнал або газету), спеціалізовані редакції у видавництвах.

Українські релігієзнавці мають здолати наявні ще прояви конфесійних симпатій, якщо вони прагнуть давати об'єктивні оцінки історії релігії, їх віровчень, нинішнього стану релігійного життя. Відділенню релігієзнавства певною мірою вдалося уникнути такої конфесійної заангажованості. Свідченням цього є те, що ми толерантно ведемо зацікавлені розмови не лише з керівниками і богословами т.зв. традиційних церков, а й з представниками тих течій, на які дехто дивиться як на якихось ізгоїв. Це зокрема різні нетрадиційні для України релігійні течії - Церква Єднання, Церква Христа, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, Товариство свідомості Крішні, бахаї, сведенборгці, а також Велике Біле Братство, Богородична Церква та інші. Підготовлені нами до друку книги "Неорелігії України", "Нетрадиційна релігійність: стан, проблеми, тенденції", а також один з томів десяти томника, написані не на основі емоційних оцінок, а багатой емпіричної бази, широкомасштабних соціологічних і психологічних досліджень. Тому вони відзначаються виваженістю і аргументованістю суджень, вагомими висновками і прогнозами.

Прагнучи зберегти об'єктивність в дослідницькій роботі, ми не виявляємо якусь прихильність до певних світоглядних течій чи релігій, політичних сил чи політизованих конфесій, що подеколи накликає явно тенденційну "критику" з їхнього боку на нашу адресу, звинувачення або в атеїзмі, або в релігійності, або ж в прихильності (навіть за плату) до якихось релігійних течій. Хотілося б, щоб ця "критика" була не апіорною, явно упередженою, а будувалася на основі попередніх розмов-дискусій з нами, розумінні необхідності бути об'єктивним в оцінках релігійних процесів.

Завершуючи статтю, зауважу, що нам не легко працювати. Оскільки більшість з державних чиновників, в тій чи іншій мірі причетних до вирішення церковно-релігійних питань, вважає себе вже безапеляційним експертом у цій сфері, то це й приводить до того, що наші наукові консультації з питань вирішення міжконфесійних відносин, стану православ'я в Україні, розвитку неорелігій, формування державно-церковних відносин просто не помічаються. Не будь цього, можливо не стався б розкол у православ'ї, не було б протистояння православних і греко-католиків, ворожнечі між традиційними і нетрадиційними течіями, подій "чорного" вівторка в липні 1995 року.

Нам не легко ще й тому, що нас мало. В Україні загалом відсутня підготовка кваліфікованих релігієзнавчих кадрів. Більше

того, виключення релігієзнавства з начальних планів вузів призвело до відтоку його фахівців в інші сфери викладацької діяльності.

Впевнені, що реалізація пункту Постанови Президії Національної Академії наук України від 22 листопада 1995 року про переведення Відділення релігієзнавства в самостійну академічну наукову інстанцію усуне низку названих проблем. Ця інституція буде не лише основним і координуючим центром релігієзнавчих досліджень в Україні. Вона стане центром підготовки і перепідготовки фахівців різного рівня з релігієзнавства, центром релігієзнавчої освіти і просвіти, наукових консультацій і експертиз. В ній будуть творчо співпрацювати академічні і богословські релігієзнавці. Вона буде репрезентувати українське релігієзнавство в різних міжнародних наукових інституціях, організовувати міжнародні релігієзнавчі заходи в Україні.

Релігієзнавці - фанатично віддані своєму фаху і справі люди. Їх не багато, але окресленого вище вони досягнуть!

Олександр Саган

к. філос. н.

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я: ІСТОРИОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ

Термін “Українське православ’я” віддавна відомий дослідникам релігії. Але в значенні особливого напрямку православ’я, що має суттєві відмінності від інших його національних форм в обрядово-культурній і навіть богословській сферах, він вживається порівняно недавно. Його ввів у науковий обіг І.Огієнко. Лише розуміння Українського православ’я як специфічного духовно-культурного феномену є необхідною умовою об’єктивного вивчення історії православ’я в Україні, його ролі у збереженні і розвитку вітчизняної культури. Відзначимо, що підтримуючи теорію єдиного поступального розвитку “русского” православ’я із Х до ХХ століття, богослови РПЦ, а разом з ними і світські вчені-релігієзнавці царської та радянської доби неминуче приходили до пересмикування фактів. Висновки, які характерні для певної території, вони подавали як такі, що мають “общерусское значение”. Як один із прикладів цього можна привести твердження радянських вчених, що після рішень Стоглавого Собору “русский живопис більш жорстко підкоряється церковним канонам” (Угринович Д. Искусство и религия.- М., 1982.- С.288). Але ж в Україні в цей час проходили протилежні процеси! І таких прикладів - десятки. Зазначимо, що велику негативну роль в